

ŞİMALİ AFRİKA ÖLKƏLƏRİNDƏ XƏLVƏTİLİK

Əminə ƏLİYEVƏ,

Z.Bünyadov adına Şərqsünəslıq

İnstitutunun doktorantı,

aminaliyeva@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *xəlvətiyyə, məğrib, Osmanlı imperiyası, sufi düşüncəsi, ticaniyyə.*

KEY WORDS: *Khalvatiya, maghreb, Ottoman Empire, Sufi ideas, Tijaniyyah.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Халватия, Североафриканские страны, Османская империя, суфийские идеи, тиджания.*

Xəlvətlik təriqəti İslam coğrafiyasında yayıldıqdan sonra qısa müddətdə Şimali Afrika ölkələrində aparıcı süfi təriqətinə çevrilmişdir. Əlbəttə, xəlvətliyin belə geniş yayılmasının, uzaq Azərbaycanda, o cümlədən Şirvanda yaranmış sufi ideyasının məğrib ölkələrində populyarlıq qazanmasının sosioloji, ideoloji, tarixi səbəbləri mövcuddur. İlk növbədə, qeyd edilməlidir ki, xəlvətlik əsas etibarilə Osmanlı imperiyası daxilində, eyni zamanda bu imperiyanın fəth etdiyi ərazilərdə yayılaraq, bir növ, Osmanlı hakimiyyətinin ideoloji qanadı funksiyasını yerinə yetirirdi [1].

Sufi ideyalarının ərəb dünyasında, Afrikada və Asiyada yayılması mərkəzi olmaqla yanaşı, mədəniyyətlərin dialoquna təkan verməklə dünyada sülhün qorunmasına xidmət etmişdir. Tədqiqatçı Raçida Çih bu haqda qeydlərində yazır ki, Şərqi Avropanın Osmanlı imperiyası tərəfindən istilasından sonra ticarət yollarının açılması nəticəsində ilk dəfə olaraq Avropanı bütün dünya ilə birləşdirdi [2, s.3].

Bu istilalar sufilərin həyatına xeyli yenilik gətirdi. İlk növbədə, böyük ticarət yollarının təhlükəsizliyi, əl-xüsüs da ziyarətgahlara aparan yolların səyahət üçün təhlükəsiz olması mədəniyyətlərin təması üçün geniş üfqlər açdı [3, s.67].

Məhz bu dövrdə, əsasən, sufilərdən və üləmadan ibarət olan, müqəddəs şəhərlərdə təhsil almaq istəyən zəvvarların sayı həddindən ziyadə artmışdı. Təkcə 1579-1580-ci illərdə Osmanlı dövləti Mədinədə təhsil almaq istəyində olan 8.000 nəfərə maliyyə dəstəyi vermişdi. Bu görüşlərdən və mədəniyyətlərin dialoqundan yaranmış təəssüratlar öz əksini səyahətlər haqqındakı müxtəlif hekayələrdə tapmışdır [4, s.372].

Seyid Yəhya Bakuvinin əsasını qoyduğu xəlvətlik təriqəti bu gün Misirdə və Əlcəzirdə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Misirdə bu təriqətin təməli XV əsrin sonlarından etibarən Anadoludan gəlmiş sufilər tərəfindən qoyulmuşdur. Təriqətin yayılmasının I mərhələsi 1517-ci ildə Osmanlı dövlətinin Misiri fəth etməsindən sonra başlamışdır. O zamanlar xəlvətlik Qahirənin fars-türk əsilli qruplarına məxsus idi. XVIII – XIX əsrə əhatə edən II mərhələ isə Suriya ilə əlaqədardır. Bu mərhələ Qahirədəki “əzhari” adlanan qrupun fəaliyyətini ehtiva etmiş və tədricən bütün ölkəyə, xüsusən də Nil vadisinə yayılmışdır. Həmin dövrdə Balkanlarda və

Anadoluda zəifləyən təriqət ərəb dünyasında yenidən geniş vüsət almağa başlamış, beləliklə, Azərbaycanda təşəkkül tapmış xəlvətlik Osmanlı dövlətinin nəhəng ərəzisinə daxil olan Misirdə də böyük təriqətə çevrilmişdir.

Məlumdur ki, müqəddəs yerləri ziyarətə gedən müsəlmanlardan ibarət karvanlar, əsasən, Qahirə və Dəməşqdə toplaşır dılar. Bu səbəbdən həmin şəhərlər yalnız tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik deyildi, eyni zamanda sivilizasiyaların qovuşduğu məkan kimi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Osmanlı imperiyası tərəfindən fəth edildikdən sonra Misir Türkiyədən idxal olunmuş sufi ideyaları ilə nəzərəcarpacaq dərəcədə zənginləşdi. O dövrdə Misirdə yalnız xəlvətliyin çoxsaylı qolları mövcud idi. Övliya Çələbinin¹ yazdığına görə, həmin qollar aşağıdakılar idi: 1) Mübahiddiyyə; 2) Üveysiyyə; 3) Şəmsiyyə; 4) Uşakkiyyə; 5) Sinaniyyə; 6) Hifniyyə; 7) Dəmirdaşiyyə; 8) Gülşəniyyə.

İstanbuldan göndərilmiş mühafizəçilər Misirin hakimi Paşanın sarayının həyatında xeyli sufi, təhsil alan tələbə və Qahirədə tədqiqatlarla məşğul olan alimlə üzləşmişdilər. Qahirə Anadoludan və Diyarbəkirdən gəlmiş türk tələbələrin təhsil mərkəzinə çevirilmişdi [5 s.59-60].

Taşköprüzadə (1651) yazır ki, XIV əsrdən etibarən məşhur şeyxlərdən dərs almaq üçün çoxsaylı türk tələbə Qahirəyə gəlmişdi. Nümunə kimi, imperiyanın birinci şeyxülislamı Molla Şəmsəddin Məhəmməd Fənarinin (1431), şair Əhmədinin (1413) və həkim Hacı Paşanın (1420) hələ Anadolu islahatlarından əvvəl Qahirəyə gəlmələrini göstərmək olar [6, s.7].

Bunlardan xəlvətiyyə ardıcılları, zaviyyəsi Qahirənin əl-Abbasiyyə məhəlləsində yerləşən şeyx Məhəmməd Temirtaş əl-Məhəmmədini (1524-cü ildə vəfat etmişdir), vəhdəti-vücut və kamil insan (*al-insan al-kamil*) təliminin inkişafında misilsiz rolu olmuş gülşəniyyə təriqətinin banisi İbrahim Gülşənini (1534-cü ildə vəfat etmişdir) və Şahin Məhəmməd əl-Xəlvətini (1548-cü ildə vəfat etmişdir) göstərmək mümkündür.

Anadoludan və Balkanlardan gəlmiş sufilər arasında böyük nüfuza malik olan Niyazi Misri (1694-cü ildə vəfat etmişdir) və Hacı Baba əl-Misri (1718-cü ildə vəfat etmişdir) Misirə XVII əsrdə gəlmişlər.

Osmanlı imperiyasında əhalinin savadlılıq səviyyəsinə və bu məsələdə sufiliyin oynadığı rola nəzər salmaq bu cərəyanın yayılmasına gətirib çıxaran sosial-iqtisadi amilləri daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Məsələn, həmin dövrdə Misirdə kişilərin 20%-i yazıb-oxumağı bacarırdı. Bu isə sufizmlə məşğul olmaq istəyənlər üçün əlverişli zəmin yaradırdı [7, s.120]. Quranla yanaşı, digər çoxsaylı əlyazmaların nəşrinə başlamış Misir bu işdən xeyli mənfəət əldə edə bilmişdi. Qeyd edilməlidir ki, misirlilər osmanlılardan Quranın Asim qiraətinin Həfs rəvayətinə görə oxunmasını əxz etmişdilər. Buna qədər isə məmlüklər dövründəki Misirdə

¹ Övliya Çələbi 1611-ci ildə İstanbulda anadan olmuş, Osmanlı imperiyası da daxil olmaqla bəzi qonşu regionlara da səyahət etmiş və 1685-ci ildə Misirdə vəfat etmişdir. O, Osmanlı imperiyasına və qonşu vilayətlərə uzunmüddətli səfərlər etmiş və bu səyahətləri haqqında özünün "Səyahətnamə" kitabında ətraflı yazmışdır. Odu ki, "Səyahətnamə" İslam dünyası ədəbiyyatının ən ətraflı səyahət kitabı hesab olunur. Kitab XVII əsrin ortaları Osmanlı dünyasının geniş panoramik təsviri və Osmanlı imperiyasının sosial-mədəni həyatı haqqında təəssürat yaratmaq üçün unikal mənbədir. Övliya Çələbi kitabında Osmanlı imperiyasında fəaliyyət göstərmiş bir çox sufi ordenini də təsvir etmişdir. Bu sırada o, mühüm sufi hərəkatı xəlvətliyi də qeyd edir. O, səyahətlər zamanı ziyarət etdiyi zaviyələri təsvir edir, nəinki görüşdüyü şəxsiyyətlər (xəlvəti dərvişlər və şeyxlər), həm də tikililər (təkyə və zaviyələr) və xəlvətliyin tarixi haqqında yazır. Ö.Çələbi ordenin 24 görkəmli şəxsiyyətini və Osmanlı imperiyasındakı 43 xəlvətlik təkyəsi barədə məlumat verir, Seyid Yəhya Şirvanini hərəkatın banisi kimi qeyd edir. Ö.Çələbi 1685-ci ildə Misirdə vəfat etmişdir.

Quranın oxunmasında digər qiraətlərdən istifadə olunurdu. Misirlilər, həmçinin xəttatlıq qaydalarında da Osmanlı modelindən istifadə edirdilər, çünki xəttatlar əsasən sufi türklərdən ibarət idi.

Öz təlimlərini yaymaq məqsədilə qələmə alan Osmanlı imperiyası dövrünün sufiləri ərəb, fars və türk dillərində yazmağa üstünlük verirdilər [8, s.59-60]. Anadolu kitabxanalarında və sufi təkkələrində külli miqdarda irandilli poetik ədəbiyyat olduğu halda, Misirdə yalnız azsaylı savadlı elita fars dili ilə tanış idi. Misirin ərəb əyalətlərində türk dili geniş yayılmışdı. Mədəni mənada Türkiyəyə daha yaxın olan Suriyada ərəb dili ilə yanaşı, türk dilinin də istifadə edilməsi təhsil görmüş şəxslərə idarəetmə aparatında və Osmanlı ordusunda vəzifə tutmaq imkanı verirdi. Beləliklə, sufi təriqətləri, o cümlədən də xəlvətiyyə təriqəti Osmanlı imperiyasının tərkibində olan Misir və Suriya kimi ölkələrdə özünə sosial dayaq əldə edə bilirdi. Bütün bu sadalanan faktorlar Misirin xəlvətliyin məğrib ölkələrinə yayılması üçün qapı rolunu oynadığını göstərir. Sonrakı dövrlərdə xəlvətiyyə Misirdən başlayaraq Şimali Afrikaya, eləcə də Afrikanın mərkəzi regionlarına, hətta Kameruna qədər yayıla bilmişdir [9, s.69-72].

Kamerunda XX əsrin əvvəllərində sultan İbrahim Njoyya tərəfindən qəbul edilmiş sufilinin ticaniyyə qolu günümüzdə ən geniş yayılmış və tətbiq olunan təlimdir. Maraqlıdır ki, bu ölkənin ticaniyyə təriqəti vasitəsilə islamlaşdırılması məhz Bamuna kral sülaləsinin 17-ci nümayəndəsi olmuş, 1887-1933 illərdə ölkəni idarə etmiş, İbrahim Njoyya tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan Kamerunun ticaniyyə vasitəsilə islamlaşdırılması faktı kifayət qədər maraqlıdır. Müasir dövrdə bu ölkənin əhalisinin 95 faizinin ticaniyyə təriqətinə mənsub olması və özünün də xəlvətliyin tərkib hissəsi, daha doğrusu, əsas qollarından biri olması, ilk növbədə, azərbaycanlı alim və tədqiqatçılar üçün böyük maraq doğurur.

Müasir dövrdə də sufi təriqətləri məğrib ölkələrinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında olduqca böyük rolə malikdirlər. Bu spesifik rolün səbəblərini başa düşmək heç də çətin deyildir, çünki Şimali Afrika ölkələrinin məişətində, mədəni həyatında, eləcə də ictimai və siyasi həyatının müəyyən aspektlərində orta əsrlərə məxsus elementlər hələ də müşahidə edilməkdədir. Həmçinin İslam dininin güclü təsiri bu dinin prinsipləri əsasında formalaşmış xəlvətliyin də təsir imkanlarının əvvəlki kimi qalmasını təmin edir. Bu baxımdan cəmiyyətin strukturu, onun inkişaf tempi, təhsil səviyyəsi, həmçinin qədimdən gələn ənənələr və dini inanclara dərin bağlılıq sufi təriqətlərinin hələ də öz təsir gücünü qoruyub saxlamasını təmin edən əsas amillər sırasında göstərilə bilər.

Belə ki, Əlcəzair və Misir kimi ölkələrdə sufi təriqətlərinin ictimai-siyasi həyata təsir imkanlarının böyüklüyü danılmaz faktır. Lakin bu təsir digər Afrika ölkələrində də özünü göstərməkdədir [10, s.17]. Hətta məğrib ölkələrinə aid edilməyən bir sıra dövlətlərdə də təsəvvüf ideyalarının geniş yayılması diqqəti cəlb edir. 350 milyon nəfərdən çox tərəfdara malik ticaniyyə təriqətini bir sıra Afrika ölkələrindəki nüfuzu olduqca böyükdür. Sudan, Tunis, Seneqal, Kamerun kimi ölkələrdə, o cümlədən Böyük Səhrada geniş yayılan bu təriqətlər onların siyasi və ictimai həyatını formalaşdıran ən böyük təşkilatlardır. Xəlvətliyin geniş yayıldığı məğrib ölkələrindən olan Əlcəzairdə 300-dən artıq zaviyə mövcuddur. Müasir dövrdə məğrib ölkələrində sufi təriqətlərinin təşkilatlanması prosesi davam etməkdədir. Sufizmin ən geniş yayıldığı Misir buna bariz nümunədir. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə, bu ölkədə 120 qardaşlıqda

toplaşmış sufilərin sayı 6 milyondan çoxdur. Başqa sözlə, ölkənin kişi əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi bu və ya digər şəkildə sufiliklə əlaqədərdir. Qadınların isə qardaşlığa daxil olmasına icazə verilmir. Əgər bu şəxslərin öz ailələrinə, iş yerlərinə, orduya təsirini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, sufilik Misirdə heç də kiçik qüvvə deyil [11]. Ölkənin Vəqf Nazirliyinin məlumatına görə, burada hər il müqəddəslərin, Məhəmməd peyğəmbərin (s) ailəsinin nümayəndələrinin və məşhur sufilərin 40-dan çox mövlud mərasimi keçirilir. Bəzi mənbələrdə il ərzində 120-dən çox mövlud mərasiminin olduğu göstərilir, başqa sözlə, hər aya 10-dan çox mövlud mərasimi düşür [12, s.41-50].

Xəlvətlik təriqətinin geniş yayıldığı məğrib ölkələrindən biri də Əlcəzairdir və burada təsəvvüfün tarixi İslamın yayıldığı ilk dövrlərə gedib çıxır. O zaman Peyğəmbərin (s) xələfləri Əməvilərin və Abbasilərin təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün, əsasən, 680-ci il Kərbəla qətlindən və 762-ci il Fəx dramından sonra məğribi sığınacaq kimi seçdilər. Həmin vaxtdan Əlcəzair torpaqları Əhli-Beyt ailəsi tərəfindən “qəbul torpağı və inam yeri” adlandırılmışdır [13, s.4].

Məlumdur ki, Əlcəzair ərazisində Fatimilərin çoxşaxəli qolları inkişaf etmişdir. Bərbərlər “ənsarlar”ın və Əhli-Beytin tərəfdarları idilər. Malikilərin Əlcəzairdəki rəhbəri Əli bin Həşləf X əsrin əvvəllərində deyirdi: “Allahın Elçisinin belə buyurduğunu eşitmişdim: “Mənim Mədinədə tərəfdarlarım var... Ey Fatimə, Allah bərbərlərin ürəyinə mənim övladlarıma qarşı məhəbbət və mərhəmət salmışdır. Bərbərlər arasında elələri tapılacaq ki, onlar qiyamət gününə qədər tam əminliklə əsl dinə riayət edəcəklər” [13, s.6].

Əlcəzair mənəviyyatında dolaşan bu səhnə Xeyrin Şər üzərində elə bir qələbəsinə səsləyir ki, itirilmiş Cənnət elə burada və bu dəqiqə bərpa oluna bilsin. Fiziki təmizliyin rəmzləri və Peyğəmbərin (s) müqəddəs ailəsinə xas olan mənəvi keyfiyyətlər bu böyük şəxsiyyəti sufilərin gözündə təqlid edilməli olan modelə və ilham mənbəyinə çevirdi. Həmçinin sufi yolunun müəllimləri Həzrət Fatimənin (ə) nəslindən olan müqəddəs həvariləri də öz doktrinalarına aid edir və onları müqəddəs yolun təsisçiləri kimi tanıyırlar.

Bu mənada öz başlanğıcını baş qütbdən götürən, qanun və şüurun sintezinin həyata keçirildiyi siciliyalı ardıcılıqların həlledici və gecikmiş mənəvi töhfəsini də qeyd etmək lazımdır: Peyğəmbərin (s) qızı Fatimənin həm Əlcəzairdə, həm də dünyanın digər hissələrində tanınan törəmə xətlərin birləşdiyi ana xətti üzrə olanlar imam Musa əl-Kazımdan törəmiş əmisi uşaqlarının müşayiəti ilə Siciliya adasını Normanların fəth etməsi nəticəsində tərk etməyə məcbur olmuşdular. Onlar əvvəlcə Əndəlüsdə XI əsrin sonlarına qədər gizlənmiş, sonra isə mərkəzi məğribin metropoliyasında məhz nasirilərin şəhəri Becayada məskunlaşmışdılar. Bu, sufiliyin struktur cəhətdən tamamlanması prosesi hesab olunur. Belə ki, həmin hadisədən sonra sufilik özünəməxsus fikri, terminologiyası və metodologiyası olan müstəqil cərəyana çevrilmişdir [14].

Əsrlər keçdikcə Əlcəzair sufiliyi möhkəmlənmiş və bu təriqət ticarətin inkişafı sayəsində Afrikadan Hindistana qədər genişlənmişdi. Ərəblərin idarə etdiyi rayonlarda ribat adı ilə tanınan sərhəd postları dini mərkəzlərə çevrilmişdi, lakin onları fars xanəqahları ilə qarışdırmaq düzgün olmazdı. Belə ki, onların təfəkküründə “müəlim-şagird” anlayışı hələ formalaşmamışdı [15]. Lakin sufi təşkilatının ikinci mərhələsində bu xanəqahlar məktəb funksiyasını da yerinə

yetirməyə başlamışdır. “Xanəgah” termini İranda, Suriyada və Misirdə (Əlcəzairdə belə deyildi) qeyri-ərəb mənşəli siyasi hökmdarlar - Əyyubilərin və Səlcuqilərin², onların məmurları tərəfindən əsas qoyulan və maliyyəyələşdirilən istənilən sufi icmasının göstərilməsi üçün qəbul olunmuşdu. Hər iki icma tipi sufilərin, xüsusilə mənəvi həyatı üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin strukturca bir-birindən kəskin fərqlənirdilər. Ribatın başında müəllim dururdu, halbuki xanəgahda qərarverici orqan var idi və onun rəsmi rəhbəri mənəvi rəhbərdən daha çox, inzibatçı hesab olunurdu.

Ölkədə baş vermiş bəzi tarixi hadisələr (məsələn, ölkənin fransızlar tərəfindən işğalı) nəticəsində məbədlər (zaviyələr) fəthlərin və onların sisteminin ədalətsizliyinin əleyhinə üsyana qalxdılar. Bunlara misal kimi, Maskara şəhərindəki qadiriyyə təriqətinin başçısı Əbdülqadir bin Muhyiddini, Qabiliyyədəki rəhmaniyyə təriqətinin başçısı Məhəmməd bin Aissanın qızı Lalla Fatimə Nsumeri, Dəhra bölgəsində üsyan qaldırmış Bu Maza adı ilə tanınan Məhəmməd bin Abdi, Sanusiyyə ordeninin başçısı şeyx Bu Amamanı və s. göstərmək olar [15].

Yuxarıda sadalanan faktlardan da göründüyü kimi, Əlcəzair sufilik məktəbi müqəddəs və çoxsaylı mistik qütblər yaratmışdır. Bu müqəddəslik möhürünün başında ticaniyyə ordeninin banisi, məşhur qnostik Əhməd ət-Ticani (1737-1815), rəhmaniyyə ordenin banisi Məhəmməd bin Əbdürrəhman əl-Gaşuli (1715-1793) və sanusiyyə qardaşlığının banisi Məhəmməd bin Əli əl-Sənusi sufilər arasında ən məşhuru Rəbiyyə əl-Ədəviyyə idi. Onun poetik deyimlərindən dayanır. Eyni zamanda, qadınlar da xəlvətiyyə təriqətinə böyük töhfə vermişlər. Çoxsaylı qadın biri belə səslənir:

*Mən cəhənnəm qorxusu ilə eyləsəm itaət Sənə,
Qoy Cəhənnəm atəşi olsun həməm qismət mənə.
Gərçi Cənnət arzusu ilə üz tutarsam dərgaha,
Dərhal et məni kənar, Cənnəti neylərəm daha.*

(*tərcümə Əminə Əliyevaya məxsusdur*)

Həmin dövrdə qadın cəmiyyətlərinin varlığı barədə yazan İbn əl-İbri (1225-1286) onları ribat, kişi cəmiyyətlərini isə hənəkə adlandırırdı. Təkcə Hələb şəhərində 1150-1250-ci illər arasında təsis olunmuş 7 qadın cəmiyyəti fəaliyyət göstərmişdir. Bağdadda olan bir neçə ribatın ən məşhuru isə Fatimə Raziyyəyə (521/1127 vəfat etmişdir) məxsus idi. Qahirədə, 684/1285-ci ildə əl-Malik əz-Zahir Baybarsın qızı tərəfindən Zeynəb bint Abül Bərəkət adlı qadın şeyx (şeyxə) və onun ardıcılları üçün inşa edilmiş ribat-əl-Bağdadiyyə mövcud idi. Sufi təriqətlərində qadınların rolu bu gün də çox cüzi olsa belə, təriqətin müqəddəs hesab etdiyi qadınlar mövcud olmuşdur (Ayişə əl-Mənubiyə, əl-Makra, Lalla Fatimə və s.).

Antropoloq Zaim Xənşelaui və digərləri bunu insan cəmiyyətinin qədim dövrdən indiyədək patriarxal xarakterli olması ilə izah edirlər. Qadınların sufi təriqətlərində iştirakına dair çoxsaylı misal olsa da, onların bu qardaşlıqlara verdiyi töhfə barədə geniş danışmaq mümkün deyil.

Tunisli tədqiqatçı Nelli Amri yazırdı ki, “qadınların sufizmə töhfəsi cəmiyyət deyil,

² Turan Osman, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Miri Torpaqlar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara 2002, c. VII

keyfiyyətlə bağlıdır". Qadın sufiliyi bu gün istər Qərbdə, istərsə də müsəlman dünyasında ətraflı öyrənilməyən mövzulardandır. Kişilərin bu cəmiyyətdə say çoxluğu qadınların iştirakını istisna etmir [17, s.4]. Burada yeri gəlmişkən, müasir Əlcəzair dövlətinin yaradıcısı, əmir Əbdülqadir bin Muhyiddini də (1807-1883) qeyd etməliyik. Əmir Əbdülqadirin şəxsində qadiriyyə və əkbəriyyə məktəbləri birləşmişdir. O, İbn Ərəbinin meydana çıxardığı əkbəriyyə məktəbinin ən görkəmli şərhçilərindən idi. Onun İbn Ərəbinin ən böyük kitabının – “Futuhət əl-Məkkiyyə”nin ezoterik nəticələri haqqında şərhləri dünyanın ən nüfuzlu universitet proqramlarına daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Əlcəzairdə və Şimali Afrika ölkələrində rəsmi qeydiyyatda alınmış 73 sufi qardaşlığın yarısı XIX, 15-i isə XX əsrdə yaranmışdır və onlar aşağıdakı kimi bölünür: 19 qardaşlıq xəlvətiyyəyə, 18 qardaşlıq əhmədiyyəyə, 18 qardaşlıq isə Şimali Afrikanın ən böyük qardaşlığı olan şaziliyyəyə aiddir.

Əsası mərakeşli mistik Əbül Həsən əş-Şirazi (1196/97-1258-ci illər) tərəfindən qoyulmuş şaziliyyə qardaşlığının təlimi orta sufizm prinsiplərinə əsaslanırdı [18].

Bu qardaşlıqlardan altısı əsasını İbrahim əl-Disuqinin (1246-1288) qoyduğu Bürhaniyyəyə aiddir (Şeyxin Disuq şəhərindəki məzarı bu gün də ziyarət yerinə çevrilmişdir). Daha iki qardaşlıq - yaradıcısı Əbdülqadir Geylani olan qadiriyyəyə (sufi ordenlərin ən qədimi və ən geniş yayılmış qardaşlığıdır), ikisi rifaiyyəyə (əsasını Əbdülqadir Geylaninin gənc davamçılarından olan Əhməd əl-Rifai (vəfatı 1176) qoymuşdur), üçü nəqşibəndiyyəyə, ikisi dərdüriyyə, biri əzuziyyəyə, daha biri mirqaniyyə və xatəmiyyəyə aiddir. Hazırda Misirdə, ölkənin bütün ərazisini əhatə edən, təxminən 120-dən çox sufi qardaşlığı fəaliyyət göstərir [19, s.1-74].

Misirdə və Əlcəzairdə fəaliyyət göstərən xəlvətiyyə təriqətinə mənsub müasir qardaşlıqlar aşağıdakılardır:

Misirdəki xəlvətlik ordenləri: 1) Azaziyyə; 2) Bəhvətiyyə; 3) Dayfiyyə; 4) Günaymiyyə; 5) Qudiyə; 6) Günaydiniyyə; 7) Həraviyyə; 8) İlvaniyyə; 9) Haşimiyyə; 10) Xudayriyyə; 11) Mərvaniyyə; 12) Muqaziyyə; 13) Misallimiyyə; 14) Müslihiyyə; 15) Qəsabiyyə; 16) Qayətiyyə; 17) Sammaniyyə; 18) Səviyyə; 19) Şəbraviyyə [20, annexe II; 21].

Xəlvətliyin Əlcəzairdəki qolları. Xəlvətiyyə təriqətinin Məğribdəki qollarının sayının çox olmasına baxmayaraq, onlardan ikisi daha geniş yayılmışdır. Bu qollardan birincisi rəhmaniyyədir. Xəlvətlik təriqətinin Əlcəzairə gəlməsi XVIII əsrə təsadüf etmişdir. Bu qol adını təsisçisi – Məhəmməd bin Abdurrəhman əl-Gaştuli əl-Əzhərinin adından götürmüşdür. O, ictimaiyyətə az məlum olan, çox hissəsinin əlyazma şəklində qaldığı bir çox əsər yazmışdır.

Ticaniyyə ən sonuncu yaranmış sufi cərəyanlarından sayılır. Onlar mənsub olduqları cərəyanın özünəməxsus xarakterə malik olduğunu hesab edirlər. Bu inam isə müqayisə və oxşarlığa əsaslanır. Müsəlmanlar İslamı sonuncu din və sonuncu ilahi mesaj hesab edirlər. Ticanilər də, öz növbəsində, mənsub olduqları təriqəti bütün sufi qardaşlıqlarının ən sonuncusu hesab edirlər. Həmçinin Məhəmməd sonuncu peyğəmbər, yəni “xatəmül ənbiya” olduğu kimi, Ticani də “xatəmül övliya”dır. Bu inam onların həyatının, fəaliyyət və təlimlərinin müxtəlif səhifələrində özünü aşkar surətdə büruzə verir.

Ticaniyyə təlimində İslam qaydalarına ciddi əməl edilməsi əsas şərtlərdəndir. Şeyxin bu məsələdə ısrarlı olduğunu onun haqqında yazılmış əsərlər də təsdiq edir.

Ticaniyyə qardaşlığının məşhur nümayəndələrindən olan Amadu Hampate Ba (1901-1991) yazırdı ki, “Ticaniyyə dövrümüzün şərtlərinə uyğundur”, “bu cərəyan üləmaların təliminin 3 əsas tələbi ilə tam üst-üstə düşür”. Belə ki, buraya iman, Allaha təslim olmaq və xeyirxahlıq daxildir [22, s.230-231].

Lakin müasir dövrün gətirdiyi bəzi problemlər ticaniyyədən də yan keçməmişdir. Burada mənəvi sapmaların fəsadları xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Ticaniyyə qardaşlığı İslamın qərbi Afrikada yayılmasında mühüm rol oynamışdır və bu gün də yarandığı yerdə, yəni məğribdə mövcudluğunu qorumaqdadır. “Cihadçı” qruplardan fərqli olaraq, sufi qardaşlıqları Afrika cəmiyyətinin daha dərinə islamlaşmasına nail olmuşdur. Müasir ərəb cəmiyyətindən fərqli olaraq, sufilik müsəlman Afrikası üçün əsas baza rolunu oynayır.

Beləliklə, sufiliyin aşıladığı mənəviyyat Şimali Afrikada əsrlər boyu özünəməxsus mədəni atmosfer yaratmış, həyat tərzini, əhval-ruhiyyəni, varlıq fəlsəfəsini, həmçinin əxlaq, musiqi, arxitektura üslublarını formalaşdırmışdır.

Bir zamanlar olduğu kimi, günümüzdəki qloballaşma dövründə də bu mənəviyyat mədəni eyniliyin, milli əsasların və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rahmi Serin. İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler. İstanbul: Petek Yayınları, 1984, 176 s.
2. Rachida Chih. Le soufisme a l' époque ottomane. XV1-XV111 siècle. Institut francais d'archiologie orientale. Cahier des Annales islamologique, 2010, 444 s.
3. Hassan Hami. La dimension spirituelle des relations transnationales. Rabat, 2005. 250 s.
4. Ralf Elger. Mysticism and Skepticism in Ottoman Intellectual Circles.(17th.c.) Le soufisme a l'epoque ottoman. Cahier des Annales islamologique, 2010, 444 s.
5. A.Gohayder. La vie intellectuelle dans les provinces arabes a l'epoque ottoman. Revue d'histoire magrebine, 1999, tome 3.
6. Taşkörpüzadə Kəmal Əfəndi. Al-Shaqaiq al-nu maniyya fi ulama al-dawla al- uthmaniya. Bulaq, 1299-1310 h. Bax: Rachida Chih,Catherine Mayeur-Jaouen. Sufism in the Ottoman Era. Cahier des Annales islamologique, 2010, s. 7.
7. P.Fargues. Note sur la diffusion de l'instruction scolaire d'apres les recensements egyptiens. Egypte-Monde arabe 18-19, 2-ime et 3-ime trim. p.120.
8. Gohayder. La vie intellectuelle dans les provinces arabes a l'epoque ottoman. Revue d'histoire magrebine. 1999, tome 3, p. 59-60.
9. C.Pery. The civilian Elite of Cairo in the Latter Middle Ages.Princeto n, 1981, p. 69-72.
10. Morewedge, P. (1990) The Onyx Crescent: Ali A. Mazrui on the Islamic-Africa Axis, in O.H. Kokole (ed.) The Global African: A Portrait of Ali A. Mazrui, Trenton, NJ: Africa World Press.
11. Martin B.C., "A Short History of the Khalwati Order of Dervishes" Scholars Saints and Sufis Muslim Religious Institutions Since 1500, Californiya, 1975
12. Luisard Pierre-Jean. Le soufisme égyptien contemporain// Egypte monde arabe// 1990, s. 41-50. <https://journals.openedition.org/ema/218>
13. Zaim Khenchelaoui. Algerie terre d'acueil et siege de la foi. CNRPAH, Alger, 2004.
14. La justice et le citoyen Soufisme et zaouia en Algerie// www.niarunblog.unblog.fr.
15. Algérie un reve de Fraternité, collectif par Guy Dugas, Éditions Omnibus, 2001.
16. <https://www.stihi.ru/2013/03/08/3640>
- 17.Nelli Amri.Entre Orient et Occident musulmans: Retour sur la sainteté féminine (IIIe /IXe siecle – fin du IXe /XVe siecle): Modeles, formes de l'ascise et reception.Publié le 29 juin 2016 par CEDIFR.
18. religiocivilis.ru/islam/islamsh/703-shaziliia.ht
19. Bannerth (Ernst), "La Khalwatiyya en Égypte", MIDEO, tome 8, 1964-66.
20. Luisard Pierre-Jean.Le soufisme égyptien contemporain. Egypte monde arabe,1990. <https://journals.openedition.org/ema/218>
21. Algérie un reve de Fraternité, 2001, collectif par Guy Dugas, Éditions Omnibus, 2001.
22. Ba Amadou Hampathi: vie et enseignement de Thierno Bocar, le sage de. Bandiagara, Paris, Seuil, 1980.

Амина Алиева

ХАЛВАТИЯ В СЕВЕРОАФРИКАНСКИХ СТРАНАХ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что Халватия вскоре распространилась в исламском мире и стала одним из ведущих суфийских направлений североафриканских стран. Конечно, такое широкое распространение Халватии, популяризации суфийских идей, возникших в Азербайджана, в Ширване в североафриканских странах, имеет социологические, идеологические и исторические причины. Прежде всего, следует отметить, что Халватия была существенно распространена по всей Османской империи, на территориях, завоеванных империей, выполняя функции идеологического крыла Османского правительства.

Очень важным моментом является факт, что Османская империя служила центром распространения суфийских идей в арабском мире, Африке и Азии и способствовала сохранению мира, содействуя диалогу между культурами. Далее автор дает информацию о существующих и действующих на территории Египта и Алжира суфийских братствах, их роли в политической, социальной и духовной жизни североафриканских стран.

Amina Aliyeva

KHALVATIYYA IN THE NORTH AFRICAN COUNTRIES

SUMMARY

The article notes that Khalvatiyya soon spread in the Islamic world and became one of the leading Sufi denominations of North African countries. Such a wide distribution of Khalvatiyya, the popularization of Sufi ideas that emerged in Azerbaijan, Shirvan and North African countries has sociological, ideological and historical reasons. First of all, it should be noted that Khalvatiyya was substantially distributed throughout the Ottoman Empire, in the territories conquered by the empire, acting as the ideological wing of the Ottoman government.

A very important point is the fact that the Ottoman Empire served as a center for the dissemination of Sufi ideas in the Arab world, Africa and Asia and contributed to the preservation of peace by promoting dialogue between cultures. Further, the author provides information on the Sufi brotherhoods existing in Egypt and Algeria, their role in the political, social and spiritual life of North African countries.